

Милица РАДОВИЋ–ТЕШИЋ /Београд/

СТЕВАНОВИЋЕВ ПРИСТУП ТВОРБИ РЕЧИ

1. У свом значајном делу *Савремени српскохрватски језик* (граматички системи и књижевнојезичка норма) – универзитетском уџбенику који је у образовању многих генерација србиста незаобилазан скоро пола века (прво издање је изашло 1964) – Михаило Стевановић је преглед истраживања поделио на одељке: *Увод*, *Фонетика*, *Морфологија*. То важи и за друго, и сва остала издања. Одељак о *Грађењу речи* (издање 1964), односно о *Творби речи* (друго издање 1970, треће 1975, четврто 1981) појављује се формално гледано у оквиру одељка *Морфологија*. Практички, међутим, грађење одн. творба речи и у првом и у осталим издањима дати су као самостална област граматичког система, иако назив тога одељка није на нултом табуку издвојен и рангиран равноправно са *Морфологијом* него (и графички) представља њен део.

2. Став о самосталности ове језичке области Стевановић је изразио овако: „Као посебан део, свакако друкчији од облика речи ... у науци о речима се издваја учење о њиховој творби, која се бави постанком и саставом речи.” Он је, даље, обзиран према чињеници да се овој области у нашој граматици, а то разуме се важи за време кад је он пише, не може „дати место које јој по важности припада” зато што нема довољно детаљно проучених питања из области творбе речи. Да би дао граматички опис система творбених процеса, а пошто се није могао ослонити на појединачна истраживања, Стевановић се, с правом, ослонио на Даничићеве „Основе”, Белићева предавања и како он каже „богато прикупљену речничку грађу нашег језика”. Реч је свакако о грађи Речника САНУ,¹ али, верујемо, да је он користио и грађу што је настајала у семинарским вежбама са студентима, које је професор дуго година водио.

¹ Уп. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (I XVI), Институт за српски језик, Београд.

Имајући у виду његову ограду и резервисаност од потпуне могућности да се дође до тачних или коначних ставова у опису савременог творбеног система српског језика, услед недостатка конзистентно урађених појединачних језичких анализа појединих сегмената језика – ми смо у наслову овога рада то дефинисали као *присилуј иворби речи*, више са настајањем да укажемо на поједине ставове и допринос тога приступа, а свакако без намере да вршимо његову научну ревалоризацију.

3. Стевановић, најпре, каже да се творба бави „постанком и саставом речи”. С обзиром на његово класично граматичко учење, шта се може подразумевати под тим? *Посианак* речи може да имплицира на дијахрони аспект творбених процеса, а *сасиав* на синхрони аспект, тј. на сам творбени чин, који оперише са творбеним моделима као основним механизмима творбе. При разматрању савремене творбе српскохрватског језика Стевановић, у складу са Белићевим учењем² служи се терминима „историјски развитак језика” и „синхронично” проучавање. Међутим, облик речи „које оне својим постанком добијају” не може се посматрати, како он сматра, одвојено од њихова значења и функције. Речи постају да би се њима нешто означило, а уобличавају се „у зависности од својих функција.” Шта се подразумева под функцијом речи? Мисли се пре свега на то да у творби, превасходно у извођењу (деривацији), како каже Стевановић „речи једне категорије постају од речи друге категорије ... наиме, да придеви и глаголи постају од именица, именице и глаголи од придева, придеви и именице од глагола” (407 стр.). Као што видимо, он овде не узима у обзир речи које се творе од исте категорије – именице од именица, глаголе од глагола и др. – вероватно зато што не мењају своју функцију.

4. Иако запажа да неке речи променом функције мењају своју категорију а задржавају исти фонетски склоп, тј. облик (*зло* и *зло (дело)*, *благо* и *бладо*) – такав начин творбе (данас назван *конверзија* или *преобразба*)³ Стевановић не издваја као посебан него о њему говори само узред.

Данашња лингвистичка теоријска схватања о творби полазе од чињенице да је у синхроној анализи нужно одвојити творбени ниво од морфолошког и етимолошког, којима су и превише била оптерећена класична граматичка испитивања. Творбено-семантичко етимологисање својствено је пре свега историји језика. С друге стране, док морфологија придаје значај парадигми мотивисане речи и њеној флексији, дотле се у творбеној анализи облик речи појављује као јединствена целина, а не као мноштво форми.

² А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*, I књига, Београд 1958; *Савремени српскохрватски књижевни језик*, II део: *Наука о грађењу речи*, Београд 1949.

³ Загребачка *Приручна грамајика* (1979) један одељак посвећује преобразби (конверзији), стр. 238–240.

То је свакако оно што треба имати на уму код саме анализе механизма образовања нових творбених речи. Овим се свакако не елиминише тесна веза између морфологије и творбе. Нове теорије, осим тога, говоре о *творбеном шију* као јединици творбеног система, одн. о *творбеном моделу* као јединици творбене структуре.

5. Кад је реч о саставу речи – Стевановић их дели на: просте, изведене и сложене. Просте су оне речи које се не могу делити на саставне делове. Њима се придружују и све *лексичке* речи у којима се саставни делови више не разликују, које су *нејроодуктивне* и *немоћивисане*.⁴ Овде Стевановић, логично, уводи синхрони аспект у анализи, као критеријум при утврђивању да ли постоји *образац* према коме се изводе друге речи што доводи до продуктивности модела. Просте и уопште лексикализоване речи нису, наравно, ни за Стевановића, предмет науке о творби речи.

6. У осврту на изведене речи – за њихове саставне делове употребљава термине: *корен* или *ојшићи део* и *наставак* или *суфикс*. Иако термин *корен* мање припада творбеној, а више етимолошкој и морфолошкој анализи – његов алтернативни назив *ојшићи део* дефинисан као „најмањи део већег броја од њега изведених речи истог основног значења” свакако указује да се мисли на *творбену основу* али додуше истог лексичког значења, што значи сужену у оквиру једног творбеног гнезда. Стевановић је одређенији кад говори о *суфиксу* кога назива и *наставаком* за творбу речи. Упозорава да га треба разликовати од наставка „као знака промене (флексије)” који се назива још и *завршећком* „иако” – каже – „ни то није најсрећнији назив”. Упућује се и на друге термине: *формант* за суфикс и *наставак* као формални знак промене. Стевановић каже: „Обичнији су ипак били називи: *корен* и *наставка* за основу. Али будући да је *корен* нешто што се не може свакад на први поглед тачно одредити и често се уопште не може одредити, ми му с правом претпостављамо термин *ојшићи део* изведене речи, а *суфикс* је стварно *наставка* за творбу речи”. То свакако значи да се у његовој анализи творбеног система савременог језика дијахрони и синхрони нивои анализе често преплићу.

У савременој лингвистичкој теорији *творбени формант* је термин под којим се подразумева најмања јединица творбене структуре речи, којим се формално и семантички творбена реч разликује од речи према којој је мотивисана (а то је у суштини префикс или суфикс).⁵

7. Примећујемо, ипак, да се Стевановићев ставови у односу на Белићеве знатно померају у правцу савременог аспекта анализе творбеног система. Док је Белић, и поред тога што истиче „значење” (поред „функције” и

⁴ Белић употребљава и термин *усамљене (или лексичке) именице* (Белић 1949).

⁵ Класичне граматике су под формантом подразумевале само суфикс.

„обличја”) као најважнију одредницу речи, често и радо посезао за дијахроним анализима лексичких, непродуктивних речи говорећи о данас непрепознатљивим суфиксима –*m*, –*iv̄*, –*ьц* итд., превојима (апофонији)⁶ и др., докле је Стевановић ређе наводио примере немотивисаних образовања и више обраћао пажњу на примере из савременог језика. Ипак, настављајући Белићеву лингвистичку школу, он се није могао, а наравно није сматрао ни за потребно, потпуно лишити опсервација историјске природе.⁷

Данас знамо да творба речи има две битне функције: лексичку и граматику. Л е к с и ч к а функција творбе речи јесте само богаћење речника новим речима, па је та функција сама по себи еволуциона, усмерена на промене језика. Г р а м а т и ч к а функција творбе речи у принципу чува граматички систем и његов однос према вокабулару. Отуда се у науци често говори о дуализму творбе. Сам чин образовања нове речи у одређеном временском периоду је синхроне природе, а резултат тог чина који новом речју богати, тј. мења вокабулар језика је моменат дијахроније. Осим тога, дијахроно у творби речи је и евентуална промена творбених модела, губљење једних или појава нових творби.

За анализу творбених процеса у савременом језику већи значај се у данашњој лингвистици придаје појмовима као што су: *начин њворбе, њворбена катџорија и њворбено значење, њворбени њији, њворбени модел, моњивисаностџ / немоњивисаностџ, њродукџивностџ / неџродукџивностџ* и основним елементима творбе – *њворбеним морфемама: основа, џрефикс, суфикс и сложена њворба* – него деривационим фонетским процесима унутар неке речи, који се сматрају предметом историје језика, а који прате по правилу речи затамњене творбене етимологије.⁸

⁶ „Треба скренути нарочиту пажњу на именице које су постале од промењеног ступња корена (превоја) и којих има много. Ја сам већ једну навео: *џроб : џрејстџи*; таква је и *џлојџ : џлесџи, воз : весџи* и сл. ... За све њих вреди да су се због свога промењеног и гласовног облика и значења одвојиле од глагола од којих су постале у старим епохама развитка индоевропских и словенских језика” (Белић 1949, 27).

⁷ Више о синхроном и дијахроном приступу у творби речи у досадашњим граматицима пише Иван Клајн у *Уводу* своје књиге (Клајн 2002, 7–12). Наиме, његов крајњи закључак је да треба избегавати крајности у опису савременог стања идући према дијахронији (као Белић, Маретић) или искључити потпуно дијахронију и прећи у чисти, чак и груби формализам (као Бабић). Он је свој приступ формулисао као начелно синхронијски, али уравнотежен са допунама, по потреби, података дијахроне природе (стр. 9).

⁸ Термин „тамна постања” користи загребачки *Рјечник хрватскоџа или срџскоџа језика* ЈАЗУ за речи којима се етимологија, тј. постање не може посигурно утврдити. Такође се и термин *деривација* некад везивао само за дијахроно испитивања и подразумевао је само извођење а не и префиксацију. У данашњој словен-

8. Основно и најбитније питање творбе речи је питање творбене м о - т и в и с а н о с т и . О категорији мотивисаности најпотпуније је писао А. Белић.⁹ Он је, разуме се, више пажње поклањао историјском аспекту мотивисаних и немотивисаних речи које означавају одређене појмове, посматрајући их у склопу општесловенског и индоевропског језичког простора. Кад се у савременим теоријама говори о категорији мотивисаности, онда се семантички аспект творбе ставља у први план. Тако је нова реч на семантичком плану мотивисана другом речју различите, или исте граматичке категорије (*лејшелица* – летети, *кућица* – кућа), а на плану форме појављује се само лексичка основинска морфема (која је у префиксацији, нпр. цела реч) као заједнички елеменат у творбеном односу мотивисане и мотивне речи.¹⁰ Звучи, међутим, врло модерно и у основи је тачна (мада непотпуна) следећа Стевановићева реченица која се односи на категорију мотивисаности: „Овај интерес [за науку о грађењу речи]... имају само речи које су у вези с речима истога основног значења и заједничког општег дела, као речи које

ској науци са малим изузецима он се проширио уопште на шире значење творбе уопште.

⁹ В. о томе Белић 1958, 22: „Када се каква права именица развила из какве мотивисане речи, које су увек продуктивне, она, сем мотивисаности, губи и продуктивност. Мотивисаност и продуктивност – то су две напоредне особине; зато свако губљење мотивисаности повлачи за собом и стварно губљење продуктивности.” Да је ризично изводити закључке на основу једног или малог броја примера, видимо управо код Белића кад каже нпр. да је „наставак *-лац* све мање продуктиван јер се речи у којима се налази крећу све више ка лексичким речима” и то поткрепљује речју *чишалац*. Напротив, у савременом језику овај творбени модел је врло продуктиван, а то свакако потврђују многобројни примери типа: *вришалац*, *руководилац*, *обожавалац*, *познавалац*, *давалац*, *ледалац*, *ималац*, *сањалац*, *надзиралац*, *слушалац*, *сиралац*, *преводиалац*, *йочинилац*, *сјасилац*, *уносилац*, *извесћилац* ... итд. (Николић 2000, 1354–1361).

¹⁰ Ни И. Клајн у својој обимној, модерно конципираној студији о творби речи, као „прилогу граматици српског језика”, са поглављима у I делу: *Слањање* (15–172) и *Префиксација* (173–300) није улазио дубље у актуелна теоријска питања творбене анализе речи. Он је своје ставове изражавао углавном кроз кореспонденцију са досадашњом српско(хрватско)м граматичком и језичком литературом. И без обзира на то што је направио значајан корак даље у презентирању, систематизацији и анализи грађе у односу на своје претходнике, па и Стевановића – Клајн се истовремено ослањао на њих успут редифинишући неке ставове својих претходника.

С друге стране, правила о рашчлањивању твореница (на примеру изведене речи *кућица* и *Мириш*) на функционалне саставне делове, морфолошке и творбене конституенте, показао је у занимљивом чланку намењеном ученицима средњих школа Љ. Поповић (Поповић 2001, 10–13).

се изводе од тог дела, а нарочито оне што служе као образац према коме се изводе речи сличног типа” (Стевановић 1964, 411).

9. Систематски преглед твореница Стевановић даје у оквиру т р и одељка. То су: *Сложенице* (414–443), *Сложенице с њрефиксима* (443–472) и *Изведене речи* (472–624). Без обзира што су изведенице у српском језику далеко бројнија категорија, Стевановић прво обрађује сложенице, зато што како он каже „многе сложенице коначно свој облик добивају извођењем” па се и од сложених извођењем граде нове речи при чему мисли на речи типа: *нарамак*, *јодзидак*, *наруквице*, *њрекидач*.¹¹ Приоритет слагању и префиксацији даје и Иван Клајн (скоро 40 година после појаве Стевановићеве I књиге) верујемо не само зато што су то доиста слабије обрађена поглавља у нашим граматикама него и да би се сачувао изванредан континуитет у односу на цењене претходнике и створену традицију.

Сложеницама се у Стевановићевој књизи посвећује свега тридесетак страна; прва трећина текста је општетеоријске природе и односи се на настанак сложеница „срастањем појединих реченичних делова или и целих реченица”, уз ауторове честе дигресије нормативно-правописне природе за поједине примере (уп. *очевидцац*, *душегубац* ... *њредњенечани*, *средњеевропски* за које се каже да нико нема права „да им спори карактер правилности, поготову када се зна да у свих других категорија иза палаталних ... сугласника чешће стоји *e* него *o*”). Стевановић је иначе нормативистички арбитражао и у више других случајева. Преглед структурних типова именичких и придевских сложеница своди на (1) сложенице настале простим срастањем (*даниноћ*, *бубамара*, *Бањалука*, *Загорје*, *невоља*¹²...) и (2) сложенице са спојним самогласником (*џлухонем*, *јуџозајад*, *чејшовоћа* ...). У одељку *Сложенице њрема синџаксичком односу њихових делова* класификује их прилично детаљно и систематично, у оквиру својих схватања, на: напоредне (копулативне) (*сџармали*, *Љубодраџ*, *џлухонем*...), одредбене (*Београд*, *дивокоза*, *џолобрад*, *зубобоља*...) и допунске (рекцијске) сложенице (*коловоћа*, *винојџа*, *џласоноша*, *рукојис*, *умојворина*). У оквиру допунских сложеница Стевановић издваја тзв. *имџеративне* сложенице (*џазивода*, *џуликожа*, *мамџара*, *расџикућа*...) и посвећује им посебну пажњу класификујући их према међусобном односу саставних делова.¹³ У осталом

¹¹ Ако за прве три речи можемо тврдити да припадају префиксално-суфиксалној творби, последња *њрекидач* је свакако девербатив од глагола *њрекидаџи*.

¹² Данашњи истраживачи неке од наведених примера убрајају у префиксалну (*невоља*, *њрабаба*) одн. префиксално-суфиксалну творбу (*Прекобрђе*, *Загорје*).

¹³ И. Клајн (Клајн 2002, 36) међутим, сједињује све сложенице у којима је однос делова неравноправан, ма које природе био, дакле, и одредбене и рекцијске, у јединствену категорију *субординативних* сложеница. „Њима се, каже Клајн, супротстављају (не разумемо зашто „супротстављају”, прим. М.Р.–Т.) *најоредне*

делу овог одељка обрађују се прилошке, заменичке, бројне, неке глаголске и везничке сложенице.

Треба истаћи да је Стевановић *Сложенице с њрефиксима* (443–472) издвојио од осталих сложеница у посебно поглавље које се и графички представља истим типом слова равноправно са сложеницама и изведеницама. То заправо значи да је Стевановић имао у виду то да је овде заиста реч о специфичном творбеном начину, другачијем у много чему од осталих сложеница и од изведеница, с тим што није правио никакав радикалан рез у терминолошком смислу.¹⁴ Но, недовољност грађе и неистраженост саме области префиксације, није могла донети боље резултате у аналитичком поступку него што су они на десетак страна Стевановићеве књиге показани.¹⁵

Изведене речи – *суфиксацију* именица, придева, заменица и глагола – Стевановић је врло студиозно обрадио класификујући је класичним аналитичким поступком аналфабетски по суфиксима (Стевановић 1964, 472–624). У многим случајевима, нарочито код продуктивнијих творби није остала ни детаљна класификација на подтипове и богатија егземплификација. Не бисмо овом приликом улазили у појединачне случајеве издвајања суфиксалних творбених форманата, јер то питање шта се све има сматрати суфиксом ни до данас у нашој науци није посве разјашњено. Остајемо у уверењу да ће нове граматичке студије о творби речи суфиксима та питања решити на задовољавајући начин. Но, убеђени смо да ће и након тих књига *Савремени српскохрватски језик*, нашег уваженог професора Михаила Стевановића, служити и даље као важан и незаобилазан приручник.

(*координативне*) сложенице, у којима саставни делови не делују један на други, него оба директно и равноправно учествују у укупном значењу сложенице.” Клајнова подела је једноставнија, лакша за памћење, посебно зато што је граница између рекцијских и одредбених односа у синтагми сложеничког односа често немаркирана.

¹⁴ Да је и код префиксације реч о слагању остају и аутори нове средњошколске граматике (Станојчић – Поповић 2000). Радикална су свакако мишљења неких научника у славистици који сматрају да је префиксација такође извођење (али извођење с преда) за разлику од суфиксације где се морфема додаје с краја творбене основе.

¹⁵ Клајн префиксацији именица, придева, прилога и глагола посвећује чак 127 страна (Клајн 2002, 173–300).

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1958 – А. Белић. *О језичкој њприроди и језичком развљику*, I део, Београд 1958.
- Белић 1949 – А. Белић. *Савремени срјскохрвајски књижевни језик*, II део: *Наука о грађењу речи*, Београд 1949.
- Клајн 2002 – И. Клајн. *Творба речи у савременом срјском језику*, Први део: *Слагање и њрефиксација*, Београд 2002.
- Николић 2000 – М. Николић. *Обрајни речник срјскога језика*, Београд 2000.
- Поповић 2001 – Љ. Поповић. *Морфолошка анализа: основни њојмови*, Свет речи, Београд 2001, 10–13.
- Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Творба ријећи (219–303) група аутора, Загреб 1979.
- Станојчић–Поповић 2000 – Ж. Станојчић и Љ. Поповић. *Грамајика срјскога језика*. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, седмо издање, Београд 2000.
- Стевановић 1964; 1970 – М. Стевановић. *Савремени срјскохрвајски језик* (граматички системи и књижевнојезичка норма), Београд, прво изд. 1964. поглавље *Грађење речи* (401–624), друго изд. 1970, треће изд. 1975, четврто изд. 1981.

Milica RADOVIĆ-TEŠIĆ

STEVANOVIĆ'S APPROACH TO WORD COMPOSITION

Summary

Grammatical description of word composition in the book by M. Stevanović, *The Contemporary Serbocroatian language* has been considered in this paper. His classical approach to this, in the Serbian language insufficiently studied area, has been analysed and his undoubtable scientific contribution pointed out. Special attention has been paid to the extraordinarily elaborated section on derivatives, which has not been overcome so far.